

הרב ד"ר אליעזר בן-שלמה

אחריותו של אדם לשכחה

א. הגדרת הנושא

השכחה היא חולשה אנושית. במישור החינוכי אנו דורשים מילדינו ומעצמנו – לא לשכוח. אנו כועסים על ילד שלא מילא אחר הוראותינו, אנו כועסים על תלמיד שלא עמד במטלות. האם אנו צודקים בכעסנו? האם קיימת אחריות משפטית-הלכתית, אם אכן שכח? זאת ועוד, נבחן אם קיימות סנקציות למקרה של שכחה, ואפילו אם לא היה "שכוח מעיקרו", אלא נתכוון למלא את המטלה, אך דחה את ביצועה ולבסוף שכחה.

מצינו בהלכה דרגות שונות של אחריות לעניין חיובו של אדם הן בביטול מצוה שבין אדם למקום, הן בביטול מצוה שבין אדם לחברו והן בביטול מחויבותו לחברו: העובר בכוונה – במזיד, העובר בשוגג, ולעומתם – האנוס שרחמנא פטריה (בבא קמא כח, ע"ב).

עוד מצינו כי ישנם אירועים ומצבים שעל האדם לצפות מראש = "הווה ליה לאסוקי אדעתיה", כרוח מצויה, ואם לא צפה מראש, הוא "פשע". לעומתם, מצבים ואירועים שאינו חייב לצפות מראש = "לא הוה ליה לאסוקי אדעתיה" – כרוח שאינה מצויה – הוא "אנוס" ופטור (בבא קמא ו, ע"א).

נושא "השכחה" נדון בעניינים שונים בהלכה – אם שיכחת הדין ואם שיכחת המעשה (ראה שו"ת "מים חיים" [רפפורט] או"ח, ה', ערוך השולחן או"ח ש"יח, ג, ובשדי חמד, דברי חכמים סי' פ', שהוא השלמה לקונטרס הכללים מערכת השין אות כ"ב).

נושא דיונונו יהא גדרה של "שיכחה" כאשר היה זכור מתחילה והיה לו זמן לקיים חיובו. במועדו – שכת, עבר הזמן ולא קיים את חיובו, האם הוא "אנוס" – ורחמנא פטריה, או שמא פשע, דהוה ליה לאסוקי אדעתיה שמא ישכח?! נמצא: כי הראשונים עסקו ב"שכחה" בשתי פנים; פן אחד הוא הגדרת המשמעות המשפטית של "השכחה" ופן אחר הוא היות השכחה חלק מנושא רחב של "אנוס ביום האחרון".

ב. חובת הזכירה ומניעת השכחה – במישור המחשבתי

במספר מצוות נצטוונו לזכור. בשלושה נושאים הוסיפה התורה שאסור לשכחן, והם: מעמד הר סיני, מסה ומריבה במדבר, ומחיית עמלק. **1) מעמד הר סיני:** "רק השמר לך ושמור נפשך מאד, פן תשכח את הדברים אשר ראו עינך, ופן יסורו מלבבך כל ימי חיך, והודעתם לבניך ולבני בניך, יום אשר עמדת לפני ה'".

אלוקיך בחורב" (דברים ט', ד). מצווים אנו לזכור את מעמד הר סיני כיום מתן חוקה לישראל, ומצווים אנו לזכור את ההתגלות האלוקית לעם ישראל.

2) משה אבותינו במדבר: "זכור אל תשכח את אשר הקצפת את ה' אלוקיך במדבר" (דברים ט', ז). מסתעף מכאן להשמר ולהזהר מכל צד איסור, מכל העבירות שאדם רגיל בהם ונעשו לו כהיתר, המידות הרעות (גאווה, זעם, קנאה, נקימה, נטירה, קפדנות) וכיו"ב, (פלא יועץ).

3) מחיית עמלק: "זכור את עשה לך עמלק בדרך בצאתכם ממצרים... תמחה את זכר עמלק מתחת השמים, לא תשכח" (דברים כ"ה, יז-יט).

אחוזים וקשורים שלושת הנושאים זה בזה: זכירת מעמד הר סיני הינה היסוד לקיום מצוות ולייחודו של עם ישראל. המקור ליכולת לא לשכוח – היא "הווה דומה ל...".

אנו מייחדים את הקב"ה בתפילת ראש השנה ש"אין שכחה לפני כסא כבודך". יום הדין הוא יום "זכרון תרועה" (ויקרא כ"ג) החלק המרכזי-האמצעי בתפילת ראש השנה הינו "זכרונות".

אם רוצים אנו לזכות למידת "אין שכחה", עלינו להדבק בו ובמידותיו "וראיתם אותו וזכרתם את כל מצוות ה'" (במדבר ט"ו, לט). ביאר הרב דסלר ("מכתב מאלהיו" ח"א, עמ' 131) "וראיתם אותו" – את הקב"ה (מנחות מג, ע"ב) כמובן לא בראיית עצמותו הכתוב מדבר, שאין לנברא הבחנה בעצמותו, אלא בהנהגתו מדברים... ורק אחרי ראייה בהירה זו, הנקראת בתורת ה' 'וראיתם אותו', רק אז מגיעים בבחינה אמיתית, ולא מוטעית, אל 'זכרתם' רק בכהאי גוונא שייכת זכירה האמיתית. בלי הקדמות כאלה, לא תקרא זכירה, כי בדמיון ובשקר יסודה".

לעומת "אתם הדבקים בה' אלוקיכם חיים כולכם היום" עומד עמלק – במאבקו לצנן את "היורה הרוותחת" להשכיח רשמי הנסים וההתגלות האלוקית. כל הגויים הם "שכחי אלקים" (תהלים ט', ח) ועמלק הוא "ראשית גויים" (במדבר כ"ד, כ), וזו היא מצווה מחיית עמלק לבטל כוח טומאתו שזומם להשכיח מלב האדם את האמונה הטהורה בו ית' ("באר משה", דברים, מחיית עמלק, תתע"ב-ג').

ג. חובת הזכירה ומניעת השכחה במישור ההלכתי

השאלה ההלכתית בה נדון כאן היא ביחס לתפילת מנחה בה מצויה השכחה. זמנה לאחר חצות היום ועד לשקיעת החמה. עקב עיסוקו דוחה האדם את קיום המצוה, ובסוף היום שכח – האם יחשב "אנוס" ויוכל להשלים תפילתו, או שמע פשע, שלא התפלל מיד בהזדמנות ראשונה, ולא העלה על דעתו שישכח ואיננו יכול עוד להתפלל את תפילתו?

משתי סוגיות שונות ראו חכמים לפשוט את שאלתנו – מדיני נזיקין ומדין בתי ערי חומה. בעל "נימוקי יוסף" תולה הכרעת שאלה זו בהגדרת השכחה בדיני הנזיקין. ואילו דעת בעל ספר "האגודה" נסמכת על דין בתי ערי חומה.

1. שכחה בדיני הנזיקין

דעת ה"נימוקי יוסף"

המשנה לימדה שאדם מועד לעולם בין שוגג בין מזיג בין ער ובין ישן, שהרי אמרה התורה "ואיש כי יתן מום בעמיתו כאשר עשה כן יעשה לו" (ויקרא כ"ד, יט), ופרטה "כזיה תחת כזיה פצע תחת פצע" (שמות כ"א, כה) לחייבו על השוגג כמזיד ועל האונס כרצון (בבא קמא כו, א-ב). אולם הורה רבה (שם): "הייתה אבן מונחת לו בחיקו, הכיר בה ושכחה ועמד ונפלה, לענין נזק – חייב" (רש"י: **דהא אפקינן שוגג כמוזד ואונס כללון**) לענין ארבעה דברים (רפוי, שבת, בושת וצער) פטור, שבהם אין רבוי "פצע תחת פצע". על אף טענת הניזק דהוי ליה לאסוקי אדעתיה מתחילה פן ישכח ותיפול האבן ותזיק – מיקרי שוגג ופטור.

יש להקשות – מאי שנא אבן שהייתה בחיקו מדין אש? ולעיל פ"ק שנינו, דלמ"ד "אשו משום חציו – חייב בארבעה דברים" – כאילו עשה הנזק בידים (ורק מבושת פטור, כיוון שבבושת נדרשת **כוונה** לבייש "ושלחה ידה והחזיקה" כתיב, דמשמע בכוונה, ואילו המדליק אש ולבתה הרוח – ליכא אלא **פשיעה** – שלא שמר כראוי)!! ביאר הרמ"ה (רי מאיר הלוי אבולאפיה, בעל יד רמה, מובאים דבריו ב"נימוקי יוסף" לסוגיא בדף כג. [י, ב. בדפי הרי"ף דפוס ראם] "...הכא שלא שמר גחלתו מרוח מצויה וכיצא בה – **פושע** הוא. ולפיכך לא דמי להיתה אבן מונחת לו בחיקו ושכח ועמד ונפלה דפטור מדי דברים (ב"ק כו, ע"ב) דהתם לא מצינן למימר אפילו **תחילתו בפשיעה** כלל, דאנן בתר שעת הנחה אזלינן כיון שיכול להזהר בה בההיא שעתא – לא פושע הוא". ואי משום דשכח – אנוס הוא לגבי שכחה. כדאמרין גבי שבועה – "לבך אנסך" (שבועות כו, ע"א) האדם בשבועה (ויקרא ה', כב) – פרט לאנוס, כדרב כהנא ורב אסי, כי הוו קיימי מקמי דרב, מר אמר שבועתא דהכי אמר רב, ומר אמר שבועתא דהכי אמר רב, כי אתו לקמיה דרב אמר כחד מיניהו. אמר לי אידך: ואנא בשקרא אישתבע? אמר ליה – לבך אנסך" (רש"י: **כסבור היית ליטעט בלאת**). ומוסיף תוד"ה "את לבך אנסך": "נראה דלאו למפטריה מקרבן גרידא קאמר, ולא יצטרך לכתוב על פנקסו שיביא חטאת שמינה לכשיבנה בית המקדש, אלא אפי' עונש נמי ליכא".

על יסוד הגדרתו של הרמ"ה מסיק הנמוקי"י שם שני דינים:
א) מי שלא התפלל בעוד שיש לו זמן להתפלל מפני שסבור שעדיין ישאר לו זמן אחר שיגמור אותו עסק שהוא מתעסק בו, ובין כך ובין כך עברה לו השעה – שאינו נקרא מזיד ופושע (שלא יוכל להשלים תפילתו – כמעוות שלא יוכל לתקון) אלא הרי הוא בכלל (ברכות כו, ע"א) טעה ולא התפלל – שמתפלל שתיים לתשלומים.
ב) מי שנתחייב לחבירו בשבועה שיתן לו מעות ביום פלוני, ונזכר בעוד היום גדול ואומר בלבו עדיין יש לו פנאי, והלך לעסקיו ושכח עד שעבר היום, הרי זה כאנוס.

ברם, מבחין הנמוקי"י בין **שכחת השבועה** לבין **שכחת זמן התפילה**: "מיהו לענין תפילה יש לחוש יותר, מפני שאמרו חז"ל (שבת ט, ע"ב): ילא ישב אדם לפני הספר סמוך למנחה ולא לדין, שמא יעבור, וכיון שזה אינו רשאי לומר אני אעשה

ולא אעבור – כשעושה הרי הוא כפושעי". נדייק בלשונו של הנמוקי"י: הרמ"ה מסיק מדינו של רבה לעניין האבן – ששכחה, שהיא אונס. הנמוקי"י מסכים אתו לעניין שכחת השבועה, ואילו בנושא התפילה הנמוקי"י אינו תולה כלל בדברי הרמ"ה דין "שכחה", אלא "ובין כך ובין כך עברה לו השעה" – וגם על זה הוא חולק!

שני גדולי האחרונים – ה"בית יוסף" הספרדי והב"ח האשכנזי דוחים את הסתייגותו של הנמוקי"י לעניין תפילת מנחה.

ה"בית יוסף" בפירושו לטור אורח חיים סימן ק"ח מביא את דברי הנמוקי"י ודוחה את הסתייגותו מסברה עצמית: "ודבריו הראשונים עיקר, דלא מיקרי מזיד אלא כשמבטל התפילה בשאט נפש בלי שום טירדא" (גם הב"י אינו מזכיר "שיכחה"! ואילו הב"ח (בהגהותיו על הנמוקי"י שם) דוחה את הסתייגותו של הנמוקי"י מתוך מקור בתלמוד: "ולי נראה ברור דלא מיקרי מזיד אלא שוגג, וראייתו מפרק ידיעות הטומאה, דהמשמש עם הטהורה סמוך לוסתה, אפי' תלמיד חכם שיודע שמוזהר לפרוש מאשתו סמוך לוסתה, מ"והזרתם" אפי' לא (כצ"ל) הוי מזיד משום דקסבר יכולני לבעול ולמרוש קודם שתראה, ואין זה אלא שוגג, ולכך מביא קרבן על שגגתו. וא"כ הכי נמי דכוותה, אף על פי שהוא תלמיד חכם ויודע שאסור לעמוד לעסקיו סמוך למנחה שמא יעבור, מכל מקום יכול לומר שהיה סבור יכולני לגמור העסק בזמנו ואין זה מזיד אלא שוגג", עכ"ל.

המסקנה היא כי בדין השלמת תפילה, לדעת הב"י והב"ח רק במזיד ממש "כשמבטל התפילה בשאט נפש" הוי מעוות שלא יוכל לתקון אבל כל שהוא פחות ממזיד – יכול להשלים את תפילתו. ואילו לדעת הנמוקי"י רק באונס יוכל להשלים תפילתו, ואילו כל שנכנס למצב שהו"ל לאסוקי אדעתיה שמא ימשך וישכח או תעבור עליו השעה, פשע – והפסיד את מצות התפילה.

נפקא מינא בין שתי השיטות דהמלאכות דאסור להתחיל לפני זמן תפילת מנחה (או"ח סימן רל"ב) אם התחיל ועבר הזמן, לנמוקי"י נקרא פושע, ואילו לדעת הב"ח והב"י, כיוון שמחמת טירדא עבר עליו המועד, אף שהתחיל את המלאכה באיסור, כיוון שחשב שיוכל לסיים עיסוקו לפני סוף זמן תפילת מנחה – יוכל להשלים תפילתו.

ברם, כאשר פוסק ה"בית יוסף" בשולחן ערוך בנושאים הנ"ל קיימת הבחנה ביניהם: לעניין נזיקין הוא פוסק כרבה בסוגיית בבא קמא: הייתה לו אבן מונחת בחיקו, בין שלא הכיר בה מעולם, בין הכיר בה **ושכחה** – ועמד ונפלה והזיקה, וכן אם נתכווין לזרוק שניים וזרק ארבעה – והזיק, או שהזיק כשהוא ישן – חייב בנזק ופטור מדי דברים (חוי"מ סימן תכ"א, י). ביו"ד הלכות נדרים (רל"ב, י"ב) – לעניין נדרי אונסין) אין הב"י מזכיר בשולחן את דברי הנמוקי"י לעניין עובר על שבועתו מתוך שכחה – וכן בחוי"מ סי' כ"א וסי' נ"ה) ואילו הרמ"א מביא שתי דעות, את דעת הנמוקי"י וכן את דעתו החולקת של ספר "האגודה" (שיבואר להלן):

"מי שנשבע או נדר לעשות דבר תוך שנה או ביום פלוני, יש לו לעשותו מיד או בשחרית כשיגיע אותו היום שמא ישכח אחר כך ולא יעשנו ויעבור על נדרו ושבועתו. ואם לא עשהו מיד כי אמר עדיין יש לו פנאי לעשותו, ושכח או נאנס אח"כ ולא עשהו

— י"א דמקרי אונס (נמוק"י פי כיצד הרגל) ויש אומרים דלא מיקרי אונס" (אגודה, גיטין פי מי שאחזו). (יו"ד רל"ב, י"ב).

לעניין התפילה הכריע הי"בית יוסף" כלשונו של הנמוק"י בדברי הרמ"ה ולא הזכיר ל"שכחה". מי שלא התפלל בעוד שיש לו זמן להתפלל מפני שסבור שעדיין ישאר לו זמן אחר שיגמור אותו עסק שהוא מתעסק בו, ובין כך ובין כך **עברה לו השעה**... כולם חשובים אנוסים ויש להם תשלומים (או"ח ק"ח, ח'). לכאורה, יכולנו לפרש כי לדעת הב"י אין "שכחה" כאונס, אלא שעברה לו השעה מחמת אונס אולם המג"א (או"ח סימן ק"ח סק"א) מפרש דברי השו"ע שסבור דשכחה מיקרי אונס (ולא אמרינן דהוי לאסוקי אדעתיה פן ישכח אח"כ והו"ל להקדים להתפלל ולא יהיה מקרי אונס).

אכן מצינו דעת המחבר ששכחה כאונס לעניין עירוב תבשילין דפסק באו"ח תקי"ז, ז': "מצוה על כל אדם לערב. ומצוה על כל גדול העיר לערב על כל בני עירו כדי שישמוך עליו מי ששכח או נאנס...". כן פוסק המחבר לעניין דבר האבד כחול המועד, או"ח תקל"ח, א': "מי שהפך את זיתיו בבור וארעו אונס או ששכח או נתעצל, שהיה סבור שהיה יכול לשהות לאחר הרגל ולא עשה קודם הרגל, מאחר שהוא דבר האבד גולל וגומר".

ברם קיים הבדל בין שלושת הנושאים: בדבר האבד — גם "נתעצל" יכול להשלים מלאכתו במועד, ואילו לגבי עירוב תבשילין רק מי ששכח או נאנס יכול לסמוך על גדול העיר ואילו "נתעצל" כנראה אינו יוצא בעירובו של גדול העיר. כמבואר בדברי המחבר בסיפא של הסעיף שם: "אבל מי שאפשר לערב ולא עירב אלא שרוצה לסמוך על עירובו של גדול העיר, נקרא פושע ואינו יוצא בו".

כן, מכריע ב"ים של שלמה" ביצה פרק ב', ו': "ואם שכח מחמת עצלותו, שלא היה חרד מחמת אונס, נקרא פושע לענין תשלומין וק"ו בדבר איסור", ואף הי"מגן אברהם" שם ד"ה ולא (תקכ"ז, סק"ז) מסכים: "דשוכח מחמת עצלותו, שאני".

מעתה, הגענו להבחנה בין שני דיני "שכחה" — התלויים בגורמי השכחה; אם שכח מחמת **עצלות** — הרי הוא **כמוזיד**, ואם שכח מחמת **טירדא** הרי הוא **כאנוס**. כן מצינו הבחנה בין שכחה פעם ראשונה לבין שכחה פעם שנייה: הגמרא במס' ביצה טז, ע"ב מספרת על ההוא סמיא שהיה יודע משניות בגירסא וחוזר עליהם לפני שמואל, ראהו שמואל שהוא עצוב: "אמר ליה אמאי עציבת? אמר (הסמיא) ליה: דלא אותיבי ערובי תבשילין. אמר (שמואל) ליה: סמוך אדידי (רש"י: דמערכנא אכולה נהרדעא שהיא עירו). לשנה (אחרת) חזייה (שמואל לסמיא) דהוה עציב. אמר (שמואל) ליה אמאי עציב? אמר (הסמיא) ליה דלא אותיביני תבשילין. אמר (שמואל) ליה: פושע את, לכולי עלמא שרי לדיך אסור".

פשוטו של הסיפור שהואיל והסמיא שכח פעם היה עליו ללמוד מנסיונו ששכח ולהיות זהיר, וכיוון שפשע ושכח בשנית, לא יוכל לסמוך על גדול העיר ("נפש חיה" לגר"ר מרגליות או"ח ק"ח, ח'). אולם רש"י פירש: "**לדיך אסור** — שאין דעתי על המזידין והפושעים שאינם חרדים לדברי חכמים". מובן מדבריו שאילו שמואל היה מתכוון להוציא ידו חובת עירוב תבשילין היה יכול הסמיא לסמוך עליו, למרות שהוזהר ליה לאסוקי אדעתיה שישכח, ופשע ושכח בשנית.

מה בין שכחה להשכחה?

במקור בו נצטוונו – לזכור ולא לשכוח – מעמד הר סיני: "רק השמר לך ושמור נפשך מאד פן תשכח את הדברים אשר ראו עיניך, ופן יסורו מלבך כל ימי חייך" (דברים ד', ט) הבחינו חכמים בין שכחה להשכחה: "פן תשכח" – תנן ר' מאיר אומר: כל השוכח דבר אחד ממשנתו, מעלה עליו הכתוב כאלו מתחייב בנפשו, שנאמר 'ושמור נפשך מאד...' יכול אפי' תקפה עליו משנתו, ת"ל 'ופן יסורו מלבבך' – הא אינו מתחייב בנפשו – עד שישבו ויסירם מלבו".

וביאר ב"תורה תמימה" שם: "אינו חייב אלא אם הסיר מחמת עצלות והתרשלות לחזור על מה שהשיג בידיעה".

אכן בנדרים מא, ע"א מסופר שרב יוסף (שכינוהו "סיני" – הוריות יד, ע"א) חלה ושכח תלמודו. אביי תלמידו היה חוזר לפניו על לימודו – ומזכירו (כן בעירובין י, ע"א; מא, ע"א; סו, ע"ב; עג, ע"א; פט, ע"ב; בבא קמא נו, ע"ב; מכות ד, ע"א; נדה לט, ע"א; סג, ע"ב). רב יוסף עצמו הוא שאמר ש"לוחות ושברי לוחות מונחין בארון" – מכאן שתלמיד חכם ששכח תלמודו מחמת אונסו, שאין נוהגין בו מנהג בזיון (מנחות צט, ע"א).

2. אונס ביום אחרון – בדין בתי ערי חומה

דעת ספר ה"אגודה"

לשיטתו "אונס ביום האחרון" לא מיקרי אונס. ראייתו מדין המוכר בית בעיר חומה שיש לו זמן לגאול בשנת ממכרו. ותנן (גיטין עה): "בראשונה היה הלוקח נטמן ביום האחרון של השנה כדי שלא יוכל המוכר להחזיר לו מעותיו ולפדותה, כדי שתישאר בידו. התקין שיהיה מניח מעותיו בלשכה, ויכנס לתוך ביתו".

אי נימא דאונס ביום האחרון הוי אונס למה הוצרכו לתקנת הלל, הרי מעיקר הדין כיוון שביום האחרון היה המוכר אונס משום שהלוקח הטמין עצמו, ובא לבייד ברצונו לפדות ביתו, ובייד מכירים באונסו – יש לבייד לקנוס הלוקח שיקבל מעותיו, אפילו עבר היום האחרון! מכיוון שזקקו לתקנת הלל, מוכח מכאן, דלא מיקרי אונס, דהיה לו למוכר לחוש שמא יארע אונס ביום האחרון, ולפדות ביתו קודם לכן (מובא ב"בית יוסף" חו"מ סימן כ"ז).

מכאן מסיק ה"אגודה", שאדם שנדר לעשות דבר תוך שלושים יום ונאנס בסוף היום האחרון, שאינו נפטר מגדרי אונס ומחויב כפרה, כדין פושע, כי היה לו לחוש שמא לא יוכל לקיים נדרו בסוף היום השלושים (מובאים דבריו כדעת יש אומרים ברמ"א יו"ד סימן ר"ב). במסקנה זו לעניין נדר ושבועה חלוק ה"אגודה" עם מסקנתו של "נימוקי יוסף" מדין הייתה אבן בחיקו ושכחה.

האחרונים הקשו על ה"אגודה", הן על הוכחתו מדין בתי ערי חומה (בדרך השלילה!) שאונס ביום האחרון לא מיקרי אונס, והן על מסקנתו לעניין קיום נדר ושבועה.

את ראיית ה"אגודה" דוחה ה"מגן אברהם", או"ח סימן ק"ח, יא; דאונס פטר (רחמנא פטריה), אבל אין בכוח אונס לחייב את חברו, מה שלא היה חברו חייב. על כן

בבתי ערי חומה, מצד הדין אין לחייב את הלוקח להחזיר את הבית שקנה מצד הדין בגלל אונס המוכר. כך יהיה הדין בהלווהו על שדהו והתנה שאם לא יפדנה תוך שלוש שנים תהיה של המלווה מעכשיו. כשהגיע הזמן ולא פדה נקנית למלווה למפרע מעכשיו, ולא נחייב את המלווה להחזיר השדה עקב אונסו של הלווה (ראה ש"ך ח"י"מ כ"א, וב"קצות החושן" נ"ה, א', ב"נתיבות" וב"משובב נתיבות", שם).

את מסקנת ה"אגודה" לעניין אי-קיום נדר ושבועה בסוף המועד דוחה בעל "קהילות יעקב" (סטייפלר) כתובות, סי' ב' סק"ה, על פי סברת הבי"ח דלעיל (בלא להזכירו) דהמשמש בלא שעת וסתה, אף שלא בזמן חיוב עונה, ופירסה נדה – פטור מקרבן דאנוס הוא, אעפ"י שלא היה הכרח בביאה זו, מ"מ ברשות התורה עבד ולא היה לו לחוש שתפרוס נדה. ה"נ לעניין קיום נדרו, על פי דין תורה רשאי לאחר לקיימו על סוף זמן נדרו, ממילא כשנאנס בסוף הזמן פטור לגמרי דליכא פשיעה כלל, אף על פי שבאמצע הזמן היה יכול לקיימו.

אכן, אין לדמות דין נדר ושבועה לדין בתי ערי חומה, יש להבחין בין דרגת אונס בדין בתי ערי חומה לבין דרגת אונס לעניין קיום נדר ושבועה. לעניין עוון נדרים די בכך שאינו פושע וברשות קעביד. ואם על פי דין רשאי לאחר קיום נדרו ולסמוך על כך שיקיימו בסוף הזמן, ממילא כשנאנס בסוף הזמן פטור. אבל בדין בתי חומה, דווקא כשהיה אונס שמנע ממנו קיום התנאי, וכיוון שבתוך הזמן היה יכול לקיימו – י"ל דאינו אנוס. אמנם לא פשע במה שאיחר לבטל התנאי – אנוס ומוכרח לא היה. מוסיף בעל "קהילות יעקב" דיסוד האונס בדיני הנזיקין ודיני בתי ערי חומה שונים זה מזה; הייתה אבן מונחת בחיקו ושכחה דחשיב אונס, שממנה מוכיח ה"נימוקי יוסף", דכאשר רשאי לאחר ונאנס אח"כ לקיים תנאי – דנחשב אונס לעניין תפילה ולעניין שבועה – אין להוכיח לדין בתי ערי חומה, ששם נדרש שיהא אנוס ומוכרח. נוסיף עוד ונבאר, אף כי בבתי ערי חומה רשאי המוכר לפדות את הבית ביום האחרון של השנה, אמרה תורה: "אם לא יגאל עד מלאת לו שנה תמימה, וקם הבית... לקונה אותו לדורותיו" – והרי לא גאל ונחלט לקונה. מעתה, לדעת ה"מגן אברהם" ו"הקהילות יעקב" בשבועה ובתפילה רשאי אדם לדחות ביצועם על סוף המועד, ואם אח"כ שכח – הרי הוא אנוס ופטור מעוון.

ד. שכח להתפלל מנחה

לדעת ה"חתם סופר" בשו"ת חו"מ סימן מ"ב בתפילה ובקיום נדר או שבועה יש מצוה בזריזות. ואם מתעצל וסומך על עצמו עד המועד האחרון – שלא ברשות הוא עושה, ואם שכח אח"כ – הו"ל פושע. החת"ס מאבחן דין תפילת מנחה, מדין מי שלא הפך זיתיו עד המועד (או"ח סימן תקל"ח) כי שם נבעה עצלנותו מכך שטעה באומדנא שלא ייפסדו ויהיה להם כוח לעמוד עד אחר המועד אבל אם היה ברי לו שלא יעמדו עד אחר המועד ונתעצל באמרו יש לי זמן לגמרם לפני המועד, ואח"כ שכחם – אפשר דהוי כמכוון מלאכתו למועד.

מסיק החת"ס דבשבועה ובתפילה מצווה בהקדמתו ובזריזותו ואם נתעצל לומר שעדיין יש לו זמן – ולבסוף שכח – הרי הוא כמזיד – ותחילתו בפשיעה. מסקנתו

היא כי בתפילה כה"ג – אין לו תשלומין אם לא בתורת נדבה. בשבועה כה"ג – נקרא עובר על שבועתו. ברם, יסוד הנחתו של החת"ס כי לגבי זמן תפילת מנחה ישנה **חובת זריזות** – מוקשה. שהרי מצינו במס' ברכות ו, ע"ב: "א"ד חלבו אמר רב הונא לעולם יהא אדם זהיר בתפילת המנחה, שהרי אליהו לא נענה אלא בתפילת המנחה". זהירות הינה לא תעשה, ואילו זריזות – הינה עשה. **זהירות** – שמענו, **זריזות** – מנא ליה? יש איפוא דרגות: "מיד" "הנני" ואין דוגמתם "מהר", ראה סנהדרין לד, ע"א. וב"מרגליות היס" שם, בהנודר לעשות דבר "בו ביום במהרה", יש לו זמן לעשותו שש שביעות של היום.

יתירה מזו, ודאי ש"זריזין מקדימים למצוות" – הוא כלל גדול בתורה ומצוה שבאה לידך אל תחמיצנה (ראה "ספר חסידים" נ"ט ו"מקור חסד" שם אות ז י"א ושם אות ג-ד), אולם לכאורה אינו עניין לתפילת מנחה **שמצוה לאחרת**, ראה במס' ברכות נט, ע"ב: "א"ר חביא בר אבא א"ר יוחנן מצוה להתפלל עם דמדומי חמה" (רש"י: "תפילת יוצר עם הנץ החמה ותפילת מנחה עם שקיעת החמה") ו"א"ר זירא מאי קראה "ייראוך עם שמש" (רש"י: זו תפילת יוצר) ולפני ירח דור דורים" (רש"י: זו תפילת מנחה). מבואר שם בהמשך, שהבבלי חלוק לעניין תפילת מנחה על הירושלמי; "לייט עלה במערבא אמאן דמצלי עם דמדומי חמה, מאי טעמא, דילמא מיטרפא ליה שעתא". (מכאן, מתרץ הגר"ר מרגליות את קושיית המהרש"א על רש"י ט, ע"ב ד"ה ולפני ירח; אף תפילת מנחה מצותה עם דמדומי חמה, ראה "נצוצי אור" שם). באמת ב"שאגת אריה" ס"י י"ז מסיק דזמנה של תפילת מנחה עד צאת הכוכבים, דהקטרת הדם, וקומץ והקרבת העומר זמנם עד צאת הכוכבים (וראה "מקור חסד מרגליות", ל"ספר חסידים" קנ"ח אות ו).
מעתה, נראה להלכה כדעת ה"מגן אברהם", "אם איחר או שכח – הרי הוא אנוס".

ה. מסקנות חינוכיות

הבירור שערכנו לעיל מלמדנו כי אין לדון בנושא "שיכחה" כמקשה אחת. יש להבחין מה היו גורמי השיכחה ומה קדם לה:

- א) יתן האדם את הדין אם השכיח מעצמו את חובתו.
- ב) אחריות יתרה מוטלת על האדם בנושאים בהם חייבה התורה שיעשה ב"זריזות".
- ג) שכחה חוזרת ונשנית – עולה כדי פשיעה.
- ד) בנושאים שבהם אין חובת "זריזות" מפורשת, דחיית הביצוע עד לרגע האחרון – אינה בגדר רשלנות או פשיעה. ואם ברגע האחרון שכח – תקובל הצטדקותו, אך אין לה ערך כעשייה. לפיכך אם ניתן לתקן ולהשלים ולמלא את שהחסיר – יעשה זאת (הפעם) בהקדם בזריזות. וראוי הוא שיעשה לעצמו גדר וימשמרת למשמרת" לבל ישכח וימעד ח"יו בעתיד.